

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 97 (16870)

2004 чылдың
июль 8,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.30.
Садар өртээ 3 рубль.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. ООРЖАККА

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикивич!
Москвада «Президент-Отельдин» Төгерик залында
Россияның «2003 чылдың менеджери» конкурзузунун
түннелин 2004 чылдың апрель 23-те үндүргөн.

Россияның Хостуг экономиктиг ниитилелиниң болгаш Менеджментиниң бүгү-делегей академиязының организастап эрттирген конкурзузунга чурттуң 38 девискээрлеринден менеджерлер киришкен. Конкурстуң киржикчилеринин аразында үлетпүр болгаш көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин, банкыларның, камгаладылга, инвестиция компанияларының, өөредилге, культура, кадык камгалал черлеринин болгаш ажил-агыйның өске-даа адырларының удурткучулары бар.

«2003 чылдың менеджери» конкурзузунун тилекчилеринге шаңналдарны конкурстуң жоризиниң даргазы, РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелинин

Хүндүлүг Даргазы Е.С. Строев тывыска.

Россияның «2003 чылдың менеджери» конкурзузунун «Үлетпүр» номинациязынга Тыва Республикадан «Каа-Хем уургайы» ажык акционерлиг ниитилелдин чингине директору **Андрей Данилович БОЛАТ-ООЛ** тилекчи болуп үнгенин дыңнадып тур бис.

«Чылдың менеджери» Россия конкурзузунун оргкомитетинин мурнундан Силерге, хүндүлүг Шериг-оол Дизижикивич, Силерниң девискээрге конкурсту организастап эрттиреринге деткимчеңер база бо ажилга амы-хууда кичээнгейиңер дээш ханы өөрүп четтиришкинни илередип тур бис.

Хүндүткел-биле,
конкурстуң организастыг комитетинин даргалары:
Россияның Хостуг экономиктиг ниитилелиниң
Президентизи, профессор Г.Х. ПОПОВ;
Менеджментиниң бүгү-делегей академиязының
Президентизи, РЭА-ның академиги С.А. СИТАРЯН.

Чагыдылга—2004

МӨӨРЕЙ ТҮННЕЛДЕРИ

Федералдыг почтаның Тыва Республикада эргелелиниң кожуннарда салбырларының аразында «Шын» солунунун 2004 чылдың бирги чартында чагыдылга мөөрейин редакция чарлаан турган. Ооң түннелдери-биле шаңналдыг черлерни дараазында тилекчилер алган:

Мөөрейниң негелдезин езугаар бирги черге 1500-тен өрү чагыдылгалыг турары албан турган, ыңча чагыдылгалыг почта салбырлары кожуннарда чок болганы-биле 3000-3000 рубль түңнүг ийи бирги шаңналдарны тывыспас деп редколлегия шийтирлээн.

Ийиги черни 1000-дан өрү чагыдылгалыг болган почта салбырларынга 1500-1500 рубль түңнүг шаңналды тыпсыр

Июль 11-де «Россияның почта хүнү» профессионал байырлалы-биле мөөрейниң тилекчилеринге болгаш республиканың бүгү почта ажилдакчыларынга «Шын» солунунун коллективи байыр чедирип, чедишкенин күзеп тур.

турган, сорулга база чедип алдынмаан. Ынчалза-даа Сүт-Хөл кожунун 923 кезек, Бай-Тайга кожунун 810 кезек «Шын» солуну чагыдып алганы-биле 1000-1000 рубль түңнүг шаңналдарны тыпсырын редакция коллегиязы чүүлдүг деп көргөн.

Үшкү черни 770 чагыдыкчылыг Эркин кожунунун почта салбыры чаалап ап, 1000 рубльдин шаңналын алыр.

пенсионерлерге почта чедирилгези
25 хуу чигелделиг
6 айда — 242 рубль;
3 айда — 121 рубль.
ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:
6 айда — 333 рубль;
ооң иштинде редакцияга—150 рубль;

почта чедирилгези—183 рубль.
**КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ
ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА:**
6 айда— 258 рубль;
ооң иштинде редакцияга —120 рубль;
почта чедирилгези—138 рубль.
пенсионерлерге почта чедирилгези

келген — шупту үш чүс ажык киржикчилеринин шылгашканы фестивальдың мөөрейлиг кезээ Чадаананың Алды-Хүрээ девискээринге эрткен. А дүүнүгү, июль 7-нин хүнүнге чедир аалчылар, киржикчилер ак-көк Сүт-Хөл эринге байырлалды уламчылаан.

(Уланчызын 4-кү, 5-ки арыштардан номчуур).

Дириг хөгжүмнүн VI делегей фестивалы «Үстүү-Хүрээ — 2004»

ХӨГЖҮМ, ЫРДАН ХӨӨН КИРИП...

Чүгле бистин Тывавыстың эвес, делегейин хөгжүмчүлериңиз, уран чүүл мөгөйкчилериңиз улуг байырлалы — дириг хөгжүмнүн болгаш чүдүлгениң VI делегей фестивалы «Үстүү-Хүрээ—2004» июль 1-7 хүнеринде болуп эрткен. Тываның кожуннарындан, Абакан, Самара хоорайлардан, Казахстан, Казань, Украина, Дания, Германия, Финляндия база АКШ-тан

... Хөгжүм, аялга. Хөрөк-чүректен бир-ле билдирмес хуулгаазын күш киискин үнүп, орай дээрнин ончаланмас сылдыстарынче ужук-канзыг. Шак ыңчан сени долгангыр хүрээлен, бо делегейин болуш-куннары-гаа шалбалап ап, доктаадып шыдавас. Уяранчыг угул, бызаанчы азы дыңнаксанчыг флейта, гитарага орук баштамкаш, Мөңгүн-Тайганың шыпшык бажыңга-гаа, Африканың шыргай аргаларыңга-гаа четкеш кээр сен. Сагыш-сеткилдиг аржааны болган хөгжүм, аялга, шынап-ла, Кижиг амытанга эң-не пөктүммес арыг эртиме-дир...

2004 чылдың ийиги чартында өг-бүле бүрүзү «Шын» солунга чагыдылгалыг болзун!

Ийиги чартык чылда чагыдылганың өртээ:
**КОЖУУННАРГА ЧАГЫДАР
ӨРТЕКТЕР**
Хууда чагыдыкчыларга:
6 айда — 282 рубль;
ооң иштинде редакцияга—
120 рубль,
почта чедирилгези—162 рубль,
3 айда — 141 рубль;

пенсионерлерге почта чедирилгези
25 хуу чигелделиг
6 айда — 242 рубль;
3 айда — 121 рубль.
ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:
6 айда — 333 рубль;
ооң иштинде редакцияга—150 рубль;

почта чедирилгези—183 рубль.
**КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ
ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА:**
6 айда— 258 рубль;
ооң иштинде редакцияга —120 рубль;
почта чедирилгези—138 рубль.
пенсионерлерге почта чедирилгези

25 хуу чигелделиг.
6 айда — 224 рубль;
3 айда — 112 рубль.
ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:
6 айда — 288 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 150 рубль;
почта чедирилгези — 138 рубль.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солуну чагыдып ап болур.

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржақтың 2004 чылдын июль 5-те № 98 Чарлыы езугаар Ак-Довурак хоорайның үндөзилеттинип тургустунганының 40 чылы-биле холбаштыр хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш

Тыва Республиканың "Күш-ажылчы шылгарал дээш" медалы-биле

Ак-Довурак хоорайның №2 ортумак школаның тыва дыл болгаш литература башкызы Арбылдай Байыр-Санчыевич Күжүгет шаңнаткан.

"Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты

"Тыва даг-дүгү" комбинаттын даг-дүгү болбаазырадыр дериг-херекселдерин септээр талазы-биле слесары Кызыл-оол Чылбарович Хертекке;

"Тыва даг-дүгү" комбинаттын септелге-механика цегинин начальниги Борис Григорьевич Устиновка;

"Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты Ак-Довурак хоорайның школалар аразының өөредилге-бүдүрүлгө комбинатының директору Кожай-оол Конзай-оолович Ховалыпта;

Ак-Довурак хоорайның №3 ортумак школаның эге класстар башкызы Надежда Кузьминична Вдовинага;

Ак-Довурак хоорайның №4 школазының математика башкызы Валентина Кызыл-ооловна Күжүгетке тывыскан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижки-биле

"Тыва даг-дүгү" комбинаттын даг техниги Степан Деспижкович Саалы;

"Тыва даг-дүгү тудуг" ажык акционер ниитилелиниң мастер-бригадири Серен Чимит-

Доржуевич Хомушкуну; Ак-Довурак хоорайның чуртталга-коммунал ажыл-агыйының хөй адырлыг бүдүрүлгезиниң чунар-бажыңының эргелекчизи Чечекмаа Чашпайович Ооржақты;

Ак-Довурак хоорайның уруглар эмнелгезиниң соматика салбырының эргелекчизи Татьяна Дарган-ооловна Сарыгларны; Ак-Довурак хоорайның чуртталга-коммунал ажыл-агыйының хөй адырлыг бүдүрүлгезиниң чазаныр цегиниң бызаңчызы Кан-оол Адыг-оолович Салчакты;

Ак-Довурак хоорайның ишти-ки херектер килдизиниң начальниги Олег Ооржакович Бадьны шаңнаан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржақтың 2004 чылдын июль 7-де № 100 Чарлыы езугаар Ак-Довурак хоорайның үндөзилеттинип тургустунганының 40 чылы-биле холбаштыр хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш

"Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты

Ак-Довурак хоорайда Россияның пенсия фондузунун эргеле-линиң начальниги Зоя Сюр-ооловна Хомушкунга;

"Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты

Ак-Довурак хоорай чагыргазының өөредилге килдизиниң эргелекчизи Ираида Хүлер-ооловна Ойдушка тывыскан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижки-биле

Ак-Довурак хоорайда Россияның пенсия фондузунун эргеле-линиң башкарыкчы специалистизи Нина Очур-ооловна Күжүгет шаңнаткан.

Тыва Республиканың Конституция судунун хуралына херекти дыңнаарын доктаадыр дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ СУДУНУҢ ШИИТПИРИ

2004 чылдын июль 5, № 11, Кызыл хоорай

"Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында" Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 46,50 база 76 чүүлдеринге үндөзилээш, Тыва Республиканың Конституция судунун шийтирилээни болза:

1. Тыва Республиканың Конституциязының 103 чүүлүнүн "д" пунктузун, 106 чүүлүнүн 1 кезээн тайылбырлаар дугайында Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының негелдизиниң талазы-

биле херекти дыңнаарын Тыва Республиканың Конституция судунун бажыңына 2004 чылдын июль 8-те 10 шак 00 минутта чорудар деп доктаадыр, адреси: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың, 11.

2. Бо шийтири республиканың "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарына парлаар кылдыр чорудар.

3. Бо шийтир ону хүлээп алган үезинден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Конституция судунун Даргазының хүлээлгезин күүседип турар О.Л.-С.САЛЧАК.

ОРУЛГАНЫ ДЕТКИМЧЕ КЫЛДЫР

Эрзин кожуун чагыргазының чанында тургустунган сайгарлыкчыларның деткимче фондузунун ажыл-чорудулгазының дугайында коллегия хуралына дыңнаан.

Тургустунган фонд кожуунун социал-экономиктиг хөгжүлдезинге эвээш эвес үлүг-хуузуун кириштирип келгенин оон удуртукчузу Римма Седипкова демдеглээн. Эрткен чылын 92 кижиге эгидилгелиг чээлини берген. Чээли алганнарның 52,6 хуузу аныктар.

Эгидилгелиг хуу чок материалдыг дуза кылдыр 8 кижича алган: Эрзин суурдан 6, Нарындан — 1, Сарыг-Булуңдан — 1 кижича. 64 сайгарлыкчы хуулу чээлини алган. Ооң иштинде 8 сайгарлыкчы узун хуусаалыг 160 муң рубльди; Бай-Дагдан — 1, Нарындан — 2, Мөренден — 1, Сарыг-Булуңдан — 1, Эрзинден — 3 кижича. Хереклекчилер ниитилелиниң баазазын чаартырынга

100 муң рубльди берген. Качыкта 12 ажылдакчылыг "Хорагай" биче бүдүрүлгени ажыдарына 40 муң рубльди, 56 кижиге 640 муң рубльди кыска хуусаалыг чээлиге бергилээн.

Фондудан чээли алганнарның байдалы мындыг янзылыг. Эрзин сумузундан чээли алганнарның ийизи хуу магазиннер ажыдып алган. Бай-Дагның Дус-Дагга дус уштуп тывар бригадазынга, Сергек Дажының чазаныр цегинге дузаламчы акшаны берген. Хуу сайгарлыкчы Валерий Сандыкчап фондудан алган акшазы-биле чугай өртөткөш, 10 тонна чугайны чонга садып-саарып, 8 ажылчын турушту сезоннуг үеде тургускан. Дүктен чеп өйүп, садып тургаш, Роман Чамзы ийи

ажылчын олутту тургускан. Деткимче чээли акшазын хуу садыглар эзлеринге, Кыдат кирип турар сайгарлыкчыларга база берип турган. Нарынга аалчылар бажыңы, кафе ажыдарына, бичи ферма тургузарына акша деткимчезин фондудан көргүскөн. Ол ажыл ам-даа уламчылавышаан.

Бай-Даг сумузунун девискээринге Тарлашкын аттыг кафе, даараныр цех ажыдарына, аъттың дериг-херекселин, ыштан чазап кылган дериглер садып-саарына деткимчени көргүскөн. Ынчалза-даа ол акша-тегерикти чөптүг ажылгап шыдаваан.

Мөренге хлеб быжырап бичежек чер ажыдарына, Эрзин-

УТТУНДУРБАС

Тыва Арат Республиканың Россияның Социалистиг Федеративтиг Совет Республиказының составына Автономнуг область болуп киргенинден бээр 60 чыл болганына тураскааткан ажыл-херек чер болганда калбарган. Ооң-на уламындан

Олар Хамарның кадыр артын, хая-дажын казырадыр казып, Калдактың ам-даа сыстып чыдар тулаазын дескилеп, кызаа хем иштиңиң сөөскенин болгаш аргаяжын туруп, орук дургаар көвүрүглөп турганын утпааннар. Ол—Тываның бүгү чону киришкен, езулуг улусчу тудуг болган. Эрзин-Тестиң чону Михаил Калинин аттыг суггарылга бугазын база-ла хол-биле каш чыл каскаш, 1953 чылда ажылталга кииргенер. Өргөн турбаан ээн черлерге бүдүн-бүдүн суурларны, бүрүн электржиттинген кыштагларны болгаш хову турлагларын эрткен чүс чылдың кижилери тудуп, амгы ажы-төлдү өстүргенер. Эгезинде чүк сөөртүр машина туржук, чиптер хлеб-даа чок турганын олар кайын уттур. Акшашалың чок көдээниң чону чүгле күш-хүн-биле ажылын санажыр, бичи эът, тараа, 2-3 кил чиг далган бижиттирип алып турган.

турган.

Чинге-нарын дүктүг хойну болгаш райончуттунган үрезинерни мурнуу зонага нептөредир дуржулга-көргүзүлгүт "Чодураа" колхозтун даргазы Чооду Шулуу-Маадыр, ол колхозтун сурагжаан хойжузу, XX чүс чылдын тергини кижизи Иван Данзырын, ооң

Тес-Хемге ажылдап, кожууннун хөгжүлдезинге үлүүн киирген кижилер алды айның 26-да Парлалга бажыңына болгаш Сесерлигнин серийн чайлаанга ужуражыш, кылган ажылын болгаш салгалдарына чагыг-сөзүн чугаалашканнар.

лык), бирги секретарь чораан Николай Войду кээп шыдаваан, өске-даа хоочуннарны өөрү база чугаалажып турганнар. 1947-1948 чылдарда МТС-ти тургускан, 1949 чылда Күш-ажылчы Кызыл Тук ордени-биле шаңнаткан Самбуу-Механик, колхозтар тургузарына көскү үлүүн киирген ко-

Ужуражылга үезинде.

хаймер уруу, ол ажыл-агыйының амгы удуртукчузу Дарисю Данзырын, анаа кол агрономнап турган Чооду Кара-Күске, Ленин аттыг колхозтун баштайгы удуртукчулары Александр, Нина Мөнгелер, колхоз даргалап, совхоз директорлап, кожуун удуртуп чораан Чадамба Ооржақтың оглу Наксыл-оол, ооң дунмалары авазы-биле кады, суму даргалап, амдырал хандырылга комбинаты директорлап чораан Маады Өлаай, райкүүском секретары турган Зоя Аракчаа, удуртукчу ажылдакчы болгаш баштайгы каайлы начальниги Иван Сувандиди, мал эмчизи Тамара Аракчаа, кожууннун амгы удуртукчулары Валерий Кылаң-оол, Херелмаа Чооду, Серенмаа Шойдун, бирги секретарь чораан Серенмаа Куулар болгаш хамык улусту шуптузун адаар-санаары берге.

Улан-Баторга партия школазы дооскаш, 1928 чылда Тыватеп-коопту оралакчы даргалап эгелээн Минчинмаа Соян (94 харлыг), ол-ла ажылга ооң соонда кирген болгаш райполар даргалап чораан Тарма Оюн (93 хар-

жуун даргазы, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Александр Түргөн-оол, баштайгы эмчилер Карбий-оол Чооду, Янчываа Мөңге, Алдын-кыс Салчак, Улалага (Ойрат-Тура) эртем чедип алган Негей Соян, Биче-оол Чооду, Кыргыз Шөмбүл, Тамба Салчак, бүгүдеге билдингир Соян Сонам, Иргит Бадыраа, Чооду Кидиспей, Юрий Аранчын, Николай Кунчун, Александр Кунаа, поляриик Владимир Чооду, Самагалдайның школаларын хөй чылдарда директорлаан Оюн Дүмбүү болгаш өске-даа хоочуннарның аттары ол хүн дыңналып турган.

Аймак-төрөл аайы-биле эвес, анаа-ла кожууннун хөгжүлдезинге үлүүн киирген кижилерни бо юбилейлиг чылда ужураштырар саналды үндүргөн, ооң оргкомитедин удурткан болгаш эвээш эвес күжүн, арга-дуржулгазын киирген кижича — Тес-Хемниң судьязы болгаш хөй-ниитичизи Долгар Ондаровна Оюн-Бартан болган.

Чооду КАРА-КҮСКЕ, оргкомитет кежигүнү.

де, Сарыг-Булуңда хаван өстүрер дээн сайгарлыкчыларга деткимче акшаны бергилээн.

Эрткен чазын 13 тонна картофельди сумуларга үлеп, чыл эгезинден бюджетте турар албан черлеринге 960 муң рубльдиң аш-чөмин дужааган. Аш-чөм саарылгазындан 240 муң рубль кирген, оон 80 муң рубльди кывар-чаар материал, транспорт чарыгдалына ажылгаан.

тип турар хөмчөглерге деткимче кылдыр үндүрүп турар. Марафонга берген 76 баш хойнун 53-үн чыггаш, бир кадарчыга быжыглан.

Фондунун ажылында четпес чүүлдер, частырылгар-даа тургулаан. Амгы үеде 35 кижича чээлиге алган акшазын эгитпээн, оон түнү 670 муң рубль.

Чаа тургустунган деткимче фондузунун удуртукчузу Римма

Кожуун чагыргазының коллегиясында

Үндүрүлгелер дуглаарына 82 муң рубль үнгөн, аш-чөмден 78 муң рубль арыг орулга болган. Ниити орулганың түнү 754 муң рубль. Оон шалыңга 222 муң рубльди, үндүрүлгелерге 16 муң рубль үнгөн. Фондунун буфедин ажыдарына ниитизи-биле 135 муң рубльди чарыгдан. Фондуга кирген орулганың 3 хуузу дугуржулга езугаар кожуунга эр-

Седипкованың эрес-шудургу, быжыг туруштуг ажылдап турарын коллегия кежигүннери демдеглеп, ажылына үнелелди бергеш, фондуга эгиттинмээн өрени административтиг албан черлерин дамчыштыр ажылдап тургаш, эгиткен турарын фондунун удуртукчуларына даалганы берген.

Бистин корр.

Биче бүдүрүлгелериниң ачы-дуза адырынга республика конкурсузунун ийи дакпыр төөлөкчизи Ч.Б. Донгак.

Хоорайывыс тургустунганындан бээр 90 чыл болган юбилейиниң бүдүүзүндө турар бис. Кызыл — Тыва Республиканың найысылалы, культураның болгаш эртемниң төвү, республиканың амьдыралы биле тудуш холбаалыг бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери мында тургустунган. Чурт рынок экономиказынче шилчип киргениниң соонда Кызыл чаартылганың чаа угланышкынныг овурун хевиринче шилчип кирген. Садыглаашкынныг чаа рынок төптери ажытылгылаан, янзы-бүрү барааннар садып турар сайгарлыкчыларныг улуг биче садыглары дээш, оларныг ажилдаарында таарымчалыг байдалды тургузар талазы-биле хоорай чагыргазы тодаргай хемчеглерни ап чорудуп турар.

Хоорайныг экономиказынын боттуг адырын сайгарып көөр болзувусса, биче бүдүрүлгелерниң кирип турар үлүг-хуузу сөөлгү чылдарда дыка улгадып орат. Бо айтырыг талазы-биле РФ-тиң болгаш ТР-ниң Чазактары улуг кичээнгеи салып турары таварылга эвес. ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактын бо чылгы Айыткалында республиканың чурттакчыларының 60 ажыг хуузу биче бизнесче хаара тудар сорулганы салган.

Кызыл хоорай төөгүдөн бээр бодунуң төлептиг кижилери-биле чаартынып, хөгжүлдениң нарын, берге оруктарын эртип келген. Оларны бистиң салгалдыг кижилери үнелел-биле көрүп турар бис. Амгы Кызылдың чаартылгазынга төлептиг үлүүн кирип чоруур кижилер — сайгарлыкчылар дизиимзе, частырыг чок. Хоорайда бут кырында туруп келген, азы өскээр чугаалаарга, шыдал-быралыг апарган сайгарлыкчылар көвүдөп кел чыдары өөрүнчүг. Олар төрөөн хоорайының чаартылгазынга төлептиг үлүүн кирип, социал айтырыглары шийтпирлээринге ажилчын олуттарны тургузуп, хоорайныг чурттакчыларынга ачы-буянын чедирип чоруурлар.

Кызыл хоорайда ачы-дуза чедирилгезинде эң дээр биче бүдүрүлгеге — парикмахерская салону «Эрес» хамааржыр. Ооң директору Чечек Байыр-ооловна Донгак — бизнестин оруун шын шилип

«ӨӨРҮШКҮМНҮ ӨРГҮКСЭЭР МЕН»

тып алган тыва херээжен кижилерниң бирээзи. Ачы-дуза чедирериниң чаа адырын шингээдип алырынга болгаш калбартырынга, клиентилерни хандыраарынга амгы үениң аян чурумун шингээдип алганы дээш база немелде ажилчын олуттарны тургузуп, бедик мергежилдиг парикмахер-мастерлерни өөредип болгаш белегекээни дээш республиканың биче бүдүрүлгелер аразынга чарлааны «Тыва Республиканыг ачы-дуза адырында эң дээр биче бүдүрүлгези» деп номинациязынга республика конкурсузунун 2002, 2003 чылдарда тиелекчизи болуп, бирги чергениң диплому, чийгелделиг чээли-биле шаңнатканнар.

Чечек Байыр-ооловнаның бодунуң мергежили черле парикмахер-мастер кижжи болду. Ол-ла мергежилениң аайы-биле ажилдап чораан. Кажан чуртка рынок экономиказы тургустунуп, кижилерниң хостуг ажилдаар, сайгарлыр эргезин хоойлу езугаар чөпшээрер каарга, ол өскээр кайнаар-даа сайгарлырын бодавайн, бодунуң мергежилениң аайы-биле хуу парикмахер салону ажадып алыр бодалга келген. Шаандан бээр

чип киргенин Чечек Байыр-ооловна кысказы-биле мынчаар чугаалады:

— Кандыг-даа ажил-херекти эгелээрде, аргадуржулга херек болгай. Баштай бодум кожавыста девискээрлерге чоруп, ында хуу парикмахерлерниң канчаар ажилдап турарын сонуурган көрүп, арга-дуржулга солчуп чордум. Баштай-ла, 1996 чылда Дружба кудумчунун 19 дугаарлыг бажынынга «Эрес» салону ажиттым. Эгезинде 10 кижжи ажилдап эгеледивис. Оон арга-дуржулганы апкаш, 1996 чылда «Мөнгүлекке» бир парикмахерскаяны немей ажиттым. 2000 чылда немештир шыгыг рынокка ажадып алдым. Ам ниитизи-биле парикмахер-мастерлерниң саны 30 чедип турар. Эгезинде берге болбайн канчаар, ылаңгы дериг-херекселдер тып алырынга дыка бергедедим. Новосибирск, Красноярск хоорайлар чедип тургаш, тыптынып алыр аргалыг болдум.

Бодунуң мергежилениг езулуг бердингген кижиниң бирээзи — Чечек Байыр-ооловна-дыр деп билдим. Чамдык сайгарлыкчылар биле чугаалажырга, дыка берге боор чүве. Ол боду-

Улуг дайынының киржикчилеринге, афган дайынычыларга, бүгү деннеддин инвалидтеринге, пенсионерлерге, иштики херектер органнарының ажилдакчыларынга 30 хуу чийгелделерни берип турар. База бир солун чүүл болза, ай бүрүзүнүң баштайгы

мал киржиң, бодунуң үлүүн кириштирип чоруур. Өскүс уруглар бажынынга идик-хепти, ойнаарактарны, спортчу хептерни садып аппарып берип, доктаамал дузалап келген. «Хоорай хүнү», «Шагаа», «Уруглар хүнү» болгаш өске-даа байырларда

Биче бүдүрүлге болгаш бизнес

хүнүндө чонга ачы-дуза чедирип, келген клиентилерге ачы-дуза чедирер бүгү ажилдарны 50 хууга чийгедип турар. Мээң билirim Кызылдың парикмахерскаяларында эңне хөй чийгелделерни «Эрес» салон берип турар. Ынчангаш оларга кандыг-даа хүнде чед бээрге, кижилер үзүлбес боор чорду.

Кандыг-даа ажилдың чедишкениниң үндезини кадрлардан хамааржыр дээрзи билдингир. Чечек Байыр-ооловна бо биче бүдүрүлгени тургузуп тургаш, бир дугаарында, ол айтырыгже кичээнгеи угландырган. Алыс боду баш кыргыыр талазы-биле мастер кижжи болгаш парикмахер-мастерлерни өөредиринче, клиентилерниң культурулуг хандырыл-

акша-төгөрик-биле дузалап, ачы-буянын чедирип келген.

Сайгарлыкчы ажил-чорудулганы хостуг чорударының талазы-биле хоойлу езугаар эргени бериптерге, баштайында сайгарлыкчылар колдуунда садыглаашкынче шупту кирипкен. Чечек Байыр-ооловна алызындан бүдүштүг мөзү-шынарлыг болгаш ол далашпаан, кымның канчаар сайгарлырын сонуургал, хайгаарап көрүп турган. Кызыл хоорайга бир дугаар хуу парикмахерскаяны ажиткан кижжи ол болган. Ажилды шын угулап-башкарып келгениниң түңнелинде, ол ам чүгте хоорайда эвес, республикада билдингир сайгарлыкчыларның бирээзи болу берген.

«Центр Азии» солуннуң

хөй, берге үелер эртип бар чор, ам ажилдап болурунун аргазы бар деп Чечек Байыр-ооловна чугаалап орат. Ооң чугаазы-биле алырга, үндүрүлгелерни чийгеткени сайгарлыкчыларга кончуг улуг деткимче болган дээр кижжи болду.

Тываның Россияга каттышканындан бээр 90 чылдыг, Кызыл хоорайныг тургустунганындан бээр 60 чылдыг төлептиг уткуур дээш биче бүдүрүлге «Эрес» дыка-ла белегекенип турар. Үш парикмахерская салонуң капитал септелгезин кылып дооскан. База бир солун чүүл болза, юбилейни байырлар сентябрь 10, 11, 12 хүнеринде бо парикмахерскаялар шупту ажилдаар болгаш келген клиентилер бүрүзүнге тускай белекти тыпсыр. Байырлар хүнеринде бистиң республикага иштикиден, даштыкыдан кайыын аалчылар келбес деп бодаар силер. Тыва кижилерниң хүндүлээчел, биче сеткилдиг культуразын бир янзы үнелеп көөр боор. Езулуг чагай сеткилди сайгарлыкчы чонунун, хоорайныг ат-алдарын көдүрер деп чүве моон-на көстүп турар.

Чүгте сайгарлып билер эвес, төлептиг мөзү-шынары-биле Чечек Байыр-

Парикмахерлер А. Сүрүң, В. Митина ажил үезинде.

Василий Балчий-оолдун чуруктары.

кижиниң бажын чараштыр, шевер кылдыр кезип бээр кижилер ховар чораан. Бичи уругларныг үш харлыында бажын хылбыктаары безин узун төөгүлүг, уттундурбаан тыва езу-чаңчылдарныг бирээзи болгай.

Этика чуруму-биле алыр болза, кижиниң бажының дүгүн шын таарыштыр кылганындан, ооң арын-шырайы, ниити культуразы даштындан көстү бээр. Баш кыргыыр парикмахерлерге кижжи-ле болганы база таарышпас, борта бодунуң талазындан уран шевер салым-чаяан албан херек. Ниитизи-биле бо-ла бүгүг байдалды өөренип көргөш, Чечек Байыр-ооловна бодунуң хууда парикмахерская салону ажадып берип турар. Чижээлээрге, Ада чуртун

нуң ажилдакчылары-биле мени таныштырып, коллективтиң болгаш ажилчыннарныг алган шаңналдарын көргүзүп, ажилының ниити байдалын тайылбырлап берип орду. Ол үш салонуң кайызынга-даа кире бээрге, арыг-силини, клиентилерге оларныг эптиг-ээлдээн база магададым. Химикаттар-биле башты дыдырартырынга болгаш будурунга делегейниң эң шыырак фирмаларының эм шынарлыг холуксааларны болгаш баш эмнээринге эм оштарны база ачыглап турар.

Борта бир онзалап демдегледип каар чүүл болза, парикмахерская салону «Эрес» бодунуң дыка хөй клиентилеринге чийгелделерни берип турар. Чижээлээрге, Ада чуртун

газынче улуг кичээнгеи угландырып турар. Ооң түңнелинде ТР-ниң Садыг болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр талазы-биле яамының организастааны республиканың парикмахерлериниң 1-ги конкурсузунга «Эрес» салонуң парикмахерлери хөй шаңналдарны алган улус болду.

Биче бүдүрүлге «Эрес» быжыгып тургустунуп келген деп үстүндө база демдегледим. Акшаландырышкын айтырынга бергедээшкинер чок дээрзин Чечек Байыр-ооловна демдегледди. Үндүрүлгелерде болгаш бюджеттен дашкаар фондурларда оларныг өрөзи чок. Ынчангаш биче бүдүрүлге бай-шыырак болгаш хоорайга хамаарышкан ачы-буян марфонунга доктаа-

чыл санында номчукчуларны айтыры-биле үндүрүп турар «Чылдың кижизи» деп конкурсузунун «Ачы-буян» деп номинациязынга «1999 чылдың кижизи» деп бедик атка төлептиг болган. Бо дээрге Чечек Байыр-ооловнаның ажилында номчукчуларның берген бедик үнелели-дир. Удуртукчу кижиге оон бедик шаңнал турбас. Бодунуң удуртуп турар биче бүдүрүлгезинден аңгыда, ол хөй-ниити ажилындан кажан-даа ойталавайн келген. Чоокта чаа ТР-ниң Чазаның шийтпир-биле республиканың ачы-дуза адырында сайгарлыкчылар каттыжылышкынының даргазынга сонгуктан. Бо ажилга ол бодунуң төлептиг үлүг-хуузу кирир дээрзинге бүзүрөп болур. Биче бизнестин оруунда шаптараазыннар

ооловна өскелерден ыглап чоруур. Чединмес өгбүлелерге, дуза дилеп келген кижилерге кажан-даа дузалаарындан ойталавайн чоруур. Тыва улустун «Будуктуг ышка куш чыгыр, буянын өгте чон чыгыр» деп үлегер чугаазында ышкаш, ооң ажилдаар черинден кижжи үзүлбес.

Кызыл хоорайныг юбилейниң дугайында чугаалап олорувуста, «Кызылга төрүттүндүм, маңаа өстүм, өөрүшкүмнү хоорайымга өргүксээм кээр» деп чугаазы дыка ханы уткалыг. Аяс дээрни баштай көргөн, арыг агаарны баштай тынган хоорайынга, бодунуң чагай сеткилден бердингениниң бадыткалы көстүп турар. Ооң хүндүлүг чурттакчыларынга Ч.Донгак ам-даа ачы-буянын чедирер дээрзинге бүзүрөлим улуг.

Сергей ХЕРТЕК.

ХӨГЖҮМ, ЫРДАН

(Уланчызы, Эгзи
1-ги артында).

Алды-Хүрээ. Бетин талазында өң-баазын майгын-хоорай, ындында – делгем, каас сцена. Фестивальдың чаңчыл болган байырлыг чыскаалы эгелзэн. Цэченлинг хүрээниң лама башкыларының соо-биле даргалар, боттарының янзы-бүрү национал идик-хевин кеткен хөгжүмчүлөр – мөөрейниң киржикчилери уран чүүл училищезиниң үрер хөгжүм оркестриниң үделгези-биле хоорайже үнүптү. «КамАЗ» кырын концерт шөлү кылган чыскаал-биле хөй чоннуң көжүп кел чорууру — фестивалдың чыл келген тудум сайзырап олурарын херечилээр.

«Устүү-Хүрээ-2004»-түн сценазының оттары чырыры билек, Цэченлинг болгаш Алды-Хүрээниң лама башкыларының мөргүл номналы эгелзэн. Маана Моолдун Камбыламазының тыва чонга сөңнөп чоргусканы алдынаан Шакьямуни Бурганың статуязын Алды-Хүрээге дамчытканы чонга улуг сагыш-сеткил көдүрлүшкүнүг белек болган. Фестиваль ажылының ажыттынганын чарлаары-биле сөстү ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы Шолбан Караоол алган. ТАР-ның Россия хүрээленинге каттышканын 60 чыл байырлалына уткуштур эртип турар бо алдыгы фестивалга Чазак Даргазының көргүскен деткимчезин демдеглед, «Чонувус шажын-чүдүлгезинге бо хире бердинген турда, Чазактын талазындан кызымак ажылдаар апаар бис» деп чугаалаан. Амгы үеде Москвада ажылдап турар Шериг-оол Дизижикивичиниң фестивалдың киржикчилеринге, аалчыларга байыр чедирген сөстөрүн бирги оралакчы номчуду: «Эргим өңүктөр, фестивалдың киржикчилериниң саны-даа, сонургалдыг аалчылардаа чыл келген тудум көүдөп олурар. Ол бистин салгалдан салгалче дамчып келген культуравыстың, шажын-чүдүлгезиниң хөгжүлдезинге катап таттынмас улуг сагыш салышкын болур дээрзинге бүзүрээр мен. Чүдүлге биле музыка кандыг-даа кижиге эң арыг сүүзүн-дүр, ынчангаш ынакшыл, өөрүшкү, хөгжүм кижиге кажан-даа артык болбас».

Чадаанажыларның мурнундан аалчыларга өөрүп четтиришкенин илерелин Чоон-Хемчик кожуунуң чагырыкчызы Н.К.Куулар дамчыткан. Чүгле Россиядан эвес, делегейин янзы-бүрү булуннарындан аалчылар-

биле ужуражылга – чадаанажыларга улуг чоргаарал. Эп-сеткил каттыжылганың сүлдези болур бо байырлал ам-даа чаа-чаа «сылдыстарның» чырырынга баштайгы базымнарны бээр деп, салым-чаяанныңларга ажык орукту культура болгаш национал херектер талазы-биле сайыттын хүлээлгезин күүседип турар Елена Кара-Сал күззэн. А Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының мурнундан Борис Балчий-оол, Хонук-оол Монгуш байыр чедиришкенин дамчыткан. Шынап-ла, фестиваль чүгле мөөрейлиг байырлал эвес, а төөгүнүң эглип келген арынары-дыр. Чүге дизе бо-ла хүрээлер бистин баштайгы интеллигенциявыстың эртем-билиг чедип ап чораан өөредилге төптери болур. Фестивальга албан-дужаал төлээлекчилериниң чыл келген тудум бедик сонургалдыг, сагыш салышкынын апар чыдары демдеглексенчиг. «Фестиваль черле манаваан болушкуннарлыг болур» деп эрттирикчи Андрей Чымба чарлаптары билек, Швейцарияның төлээзи ТР-ниң Чазанга өөрүп четтиришкенин илередип, Африканың мурнундан «чугааланып турар барабаны» белекке сунган. «Устүү-Хүрээниң» кол директору («Кижифестиваль» деп атка чединген) Игорь Дүлүш тыва чон, хөгжүмчүлөр, журналистер, лама-башкыларга база нацияның лидери Ш.Д. Ооржакка өөрүп четтиргенин илередип, «фестивальдың чедишкенинениң үндезинери ол» деп түннеди.

Фестивальдың байырлыг ажыдышкыны адалталыры билек, хуундан саарган дег суттур чаас-даа келген. «Чаас-чаашкын эки чүлдү оштаар» деп чоннуң чугаазы бар. Кудай-дээр база «Устүү-Хүрээ» байырлалына «киржилге» чок артыксавааны ол бооп чадавас. Мөөрейлиг программаны эртенги хүнге чылдырышкан дүнеки чаастың майгыннар кырынга кезек-кезек дүшкүлзэн даажы-биле чергелештир ында-мында хөөмей, кожаң, гитара үннери орайга чедир-ле дынналбышаан турган.

ӨШПЕС ЧУЛАНЫҢ ЧАЛЫНЫ

1992 чылда Тывага Ыдыктыг XIV Далай-лама кээп чорааш, «чулазының оду ам-даа өшпээн-дир» дээни, Чадаананан 12 км ыракта турар Устүү-Хүрээге фестивалдың ийги хүнү эгелзэн. XX чүс чылдың эгезинде Тывага шупту 4000 хире лама башкыларлыг 22 хүрээ ажылдап турган. Олар шупту моол хевирини-биле ыяштан туттун-

ган болганындан шуут узуткаттынган. Оларның аразындан чүгле Устүү-Хүрээниң чиде бербейн артканы ол. Хүрээни 1905 чылдан тура кол архитектор тибет Кенден Ринпочениң удуртулгасы-биле тыва, кыдат, моол шеверлер ийи чыл чартык үе дургузунда туткан. Тудуг материалының тургустынганы онзагай: Хөндөргөй арбан чурттакчылары хем элезиниң, алды-ишкичилер багульниктерни эккеп турганнар. А дойну Чадаана хемниң эриинден база страус чуургаларын Моолдун элезиниң Гоби ховуларындан алган. Удаваанда Устүү-Хүрээ Тываның кол чүдүлге төвү апарган...

Алды дугаар эртип турар чүдүлгениң болгаш хөгжүмнүң фестивалы төөгүнүң тураскаалына кээп, чаламаларны баглап, киржикчилер мөргүлге олуруп алган.

Устүү-Хүрээге кээп, бөгүн амыдырал-чуртталганың таваан салып, өгленген аныктар Сырга, Буян Кызыл-оолдарга база лама башкылар байыр чедирген. Ангы-ангы чүдүлге төлээлери киржикчилер, аалчылар хүн аайы-биле хүрээни 3 катап долганьп, башкылардан сагыл алган.

«ХӨГЖҮМҮННҮ САЛАМ, ӨННҮК»

Хүннүң ийги чартыы мөөрей программасы-биле уламчылаан. «Устүү-Хүрээ-2003»-түн Гран-при эдилекчилери — Культура ямызының национал оркестри сценаны ээлепти. Аяна Монгуштун дирижерлааны бо национал оркестр Россияның буддистериниң «Ыдык ырызы» база национал хөгжүм херексели игилдин тыбылганының дугайында тоолчургу чугаага үндезилетинген «Игил дугайында легенда» деп композицияны ойнап күүсеткен. Чаа-ла «1 харлап турар» оркестриниң хөгжүмчүлери хөгжүм херекселдеринге ойнавышаан, хөөмейлеп, ырлап турары уран чүлгө езулуг-ла бердинген са-

Цэченлинг хүрээниң башкылары мөргүл
үезинде.

Фестиваль чылар — Устүү-Хүрээде.

Байырлалдың чыскаалы.

«Сан-Ра» (АКШ) аян тудуп тур.

лым-чаяанныңлар-дыр деп көстүп келир. Оркестр материалдыг талазы-биле ам-даа бут кырында турбаан дээрзин А.Монгуш чугаалады. Ынчалза-даа аныктарга эки үлегерлиг, уран чүүлге ынак, буянның кижилер аравыста хөй. Эрткен чылын Сүт-Хөл баар дээш чадаг арткан оркестрини ук кожуун чагырыкчызы хүлээп алгаш, ашкарып-чемгерип, бензинниг автобус-биле хандырганын хөгжүмчүлөрдүк чылыг сөстөр-биле сактып чугаалап олурдулар.

Сценадан кайгамчык тааланчыг, арыг, уян аялга куттула берди. Ол дээрге Р.Кенденбилдин «Дагла-рымны» республиканың уран чүүл школазының «Ойна» бөлүү күүседип үнүп келгени ол. Валерий Ондарның салым-чаяанның өөреникчилериниң «Барабаннар чугаалары» болгаш «Крокодил Геназын» көрүкчүлөр кайын уттур.

Тыва сценаның хоочуннары — «Саян» ансамблиниң «Көшкүн арат» бөлүү (З. Солун-оол, Т.Соржу, Д.Д.Сат, Р.Кара-оол) эдирзеден эгелзеш янзы-бүрү хөгжүм херекселдеринге ойнап, көрүкчүлөрни магадаткан. А «Өне-Сай» бөлүү (удуртукчузу — Надежда Куулар) танцы-самы-биле аас чогаал бөлүктөрүнө бир онзагай аяны кирир. Тыва фольклорже анык салгал улуг сонургал-биле шымнып, чаа-чаа дилээшкенин тып, боттарының үнүн кирип чоруур. Узун-узун кежегелерлиг «Алаш», «Чаңгы-Хая» оолдарының хөөмей-сыгыдын дыннаваан кижик ховар. А «Тыва кызы» бөлүүнүң чаа салгалы — «Тыва кызы-2» биле көрүкчүлөр бо фестивалга таньжар аргалыг болганнар. Тыва фольклор салгалының элээди өзүмнери — Борис Монгуштун удуртканы «Амырга» база Чадаананың №1 школазының өөреникчилериниң «Чадаананың сыгыргазы» улустун аас чогаалын көрүкчүлөргө бараалгаткан.

Ыры-хөгжүм ансамблдериниң биле Чеди-Хөл кожуун бай болган. Алина Түлүштун удуртканы «Чинчи-Сай» бөлүүнүн «Устүү-Хүрээ», «Ургайлыг», «Сайзыралдың» «Аяк шайым» деп ырларын көрүкчүлөр адыш часкап хүлээп алган. Алдарлыг «Аян» ансамблинде Надежда Шойгунун күүсеткени «Аянгатым», «Тарлашкын», Чадаананың «Сырыннал» ансамблиниң «Караңгыда сылдыстары» база шак ындыг үнелелди алган. «Далай-Лама моорлап келгеш, дагыл берген Устүү-Хүрээ» деп ырлап турар Меңги Монгуш, гитара, дошпулурун чараш хөөнөш-тирген Бай-Тайгадан Өпей Андрейниң күүсел-делерин кижик катап база дыннаксаазы келир.

Вячеслав Ингижекотун удуртканы Абакан хоорайдан «Ньюанс» квар-

ХӨӨН КИРИП...

теди онзагай. А Казаньдан пианист **Андрей Руденко** болгаш Самараның джаз бөлүүн «Нью А»-ны көрүкчүлөр үр-ле сценадан дүжүрбейн келген.

«Каски». Фин дылдан очулдуруга, «өрттенген черге чаа өзүмнер үнеринге хөзүннүң белең байдалы» деп аттыг Финляндияның авангард бөлүүндөн Юлиус Хейккиланың гитаралаарына чедер дизе, улуг салым-чаяан херек.

А аяс дээрге улуг чаңнык дүшкени дег хөлээзинни, сагыш-сеткил кедүрлүүшкүнүн эң-не кол болгаш үрде манааныыс «Сан-Ра» оркестри оттурган болбайн канчаар. («Сан» – «хүн» дээн, «Ра» – Хүн бурганының ады) делегей сценазында 35 чыл болуп турар, 100 ажыг альбомнарны үндүргөн бо тоолчургу оркестрин удуруткучузу **Маршалл Аллен** делегей джазынга бир-ле дугаар африкан аяны кириген. 80 ажыг харны арта басса-даа, АКШ-тан Чадаана чедир орукту бергезинмээн деп чаңгыс бадьткал безин бо уран чүүл кижилеринин дугайында хөйүн чугаалап болур. Джаз чаңчылчываан музыка хевиринге хамааржыр-даа болза, кижиге чоок, бир-ле онзагай дүлгээзин барын «Сан-Раның» күүселделеринден эскерип болур. Үрер хөгжүмнеринге ойнавышаан, танцылап-даа турар африкан хөгжүмчүлөрн көрүкчүлөр улуг магадал-биле көргөн.

Ансамбль-биле «Устүү-Хүрээнин» директору Игорь Дүлүш эртен чылын Швейцарияга чорааш, таныжып билчип алган. Игорь Дүлүштүн изиг күзелин тайлымы-биле фестиваль делегей ареназынче үнгени ол. Тыва черге келгеш, хөгжүмчүлөр боттарының даштык хевир-биле-ле улуг сонургалды хайныктырган. Бир бичи оолдун «Негрлер маңаа доңа бербес ирги бе, авай?» деп эртип чытканын дыңнадым. Концерт көргүзүлгелеринин бетинде-ле фотоаппараттыг кижилер долганындан уштунмай турган **Сэвилбаа Врук**-биле чугаалашкан мен. «Шупту 14 хөгжүмчү келдивис. Бодум Американың Бостон Мичиган штадындан, музыка башкызы кижиге мен. Тыва – дыка чараш бойдуштуг чердир. Чонунуң биче сеткилдиг, сонургак, хүндүлээчел чаңы меңээ таарышты» деп чугаалап, хол жүжүн, адресин арттыргаш, «Шын» солунуң бо үндүрүлгезин бээрин диледи. Хөгжүмчүлөр июль 12-де Тывадан айттынар, эртен, 9-туң хүнүнде, кызылчылар «Сан-Раның» концертин көөр аргалыг.

Чадаана хемниң эринге «Сан-Раның» хуулгазын саксофонунуң үнү даңгаар эртенге чедир чаңгыланган.

Шынап-ла, «Устүү-

Хүрээ» эң-не чараш, өңгүр сактышкыннарны арттырган. Делегей чергелиг дириг хөгжүм фестивалы чыл келген тудум-на жанр талазы-биле байып, сайырап олурар дээрзи көрүкчүлөрнүн харыларындан көскү.

Алдыңнай Шокпаа:

— Улустуң аас чогаалы, фольклор – бистин уран чүүлүстүң эге үндезини болур. Мында киржип турар аас чогаал бөлүктөрүн черле бедик деңгелде белеткенген деп үнелээр мен. Чамдык хөгжүм херекселдерин кештен кылган болгаш ол шыгып, үнү чиде-даа бээр, ынчангаш үн чогуур деңгели-биле көрүкчүлөргө четпейн турар-даа бооп чадавас деп бодаар-дыр мен.

Севилбаа Дадаровна Монгуш:

— Бо чылгы эртип турар «Устүү-Хүрээ» эки организастаттыгандыр. Назы-харым улгады-даа берген болза, черле чылдың-на кээп, аалчыларны сонуургаар кижиге мен. Даштыкыдан келген «Сан-Ра» бөлүүн дыка магададым. Тыва бөлүктөрдөн Кызылдың «Көшкүн арады» черле мактаксанчтыг-дыр. Ырларның бижиттинген сестеринин талазы-биле кайы-даа бөлүктү ажардырлар. *(Устүү-Хүрээге турсааттыгандан ол сестеринин автору – чогаалчы Чоодо Кара-Күске Корр.)* Оон ыңай «Эне-Сай» бардыр. Бөлүктүн удуруткучу Надежда Куулар уран чүүлдүн дөзүн эки билер, ховар хөгжүм херекселдерин ажыглап турар. Ыры-хөгжүмден аңгыда, танцыны база киригени чараш. Мынча хөй чонну чыгып, улуг фестиваль эртерир деп чүве белең эвес. Ынчангаш Чадаана чонунун мурнундан Игорь Дүлүшке өөрүп четтиргени илередир-дир бис.

ДУРЖУЛГАДАН — ӨЗҮЛДЕ

Чогаадкчы бедик деңгелден аңгыда, организакчы комитеттин ниити белеткел байдалының дугайында киржикчилер-биле чугаалаштывыс:

Вика Кара-Сал, Сайлаң Чүдүк, уран чүүл училищези:

— Эрткен чылдарныңыңа деңгээрге, чурттаар девискээрни концерт болур черден аңгылаан. Шагдаа ажалдакчылары база хөй. Чемгерип турары база шынарлыг-дыр.

Аяна Монгуш, жюри:

— Фестивальдың өзүлдези чылдан чылче көскү. Ол анык бөлүктөргө делгем орукту ажыдып берип турар. Киржикчилер маңаа келгеш, бот-боттарындан өөренип, үлегер ап-даа болурлар. Оргкомитет аалчыларын бо чылын база дыка чылыг-чымчак уткуп-хүлээп алган. Культура яамызының чаа сценазын эккеп салган, чараш, көрүштүг-дүр. Аппаратура

талазы-биле Тывада ниитизи-биле аскап турар бис. А хөгжүмчү кижинин үнүн чонга чедирери база эң-не кол. Бо айтырыг черле чоорту шийтпирлеттине бээр дээрзинге идегээр апаар.

Шынап-ла, фестивальдың эки эртеринге таарымчалыг байдалдарны улуг сагыш салышкын-биле тургусканын кижиге эскерип болур. Алды-Хүрээ девискээринде аш-чем садар баартактарны чаңгыс одуругда чыскааган. Девискээр арыг-силит. Бок аштакчылары-даа, контейнерлер-даа көскү. ГАИ, шагдаа ажалдакчылары, эмчи дузазы хаара туттунган. Хүнде 3 катап холу чемзиг, чазык-чараш поварларлыг «Серебрянка» столоваясында чемгерип турар. Столдарда дириг хүн-едерлерни, арга чечектерин делгээ.

Столоваяның адаккы кадында садыгга кире бээривиске, кожуун чагырыкчызының «социал политика талазы-биле орадакчы Балчыракка» дээш бижээн доктаалында «Устүү-Хүрээ» байырлалының хүнеринде садыгларга чаңгыс-даа спирттиг суксун саггазын хораан болду. Шынап-ла, фестиваль үезинде эзирик, чурум үрзүн кижилер каракка илдикизэн.

Бо бүгү фестиваль ажалдакчыларының дуржулга ап, чонунун аргасүмелерин өөренип, четпестерни эдил, сагыш салып белеткенгенин херечилээр.

Фестивальдың сөөлгү хүнүнде айт чарыгы, хүреш хоорай кыдыында шөлгө болган. Челер болгаш чаваа айттар чарыжыга Байбек Монгуш база Валерий Монгуштуң айттары мурнап кээп, 1250-1250 акша шаңналдарын алган. А улуг айттар чарыжыга Дмитрий Монгуштуң ады эртип, эзер-биле шаңнаткан. База бир улуг сонургалды тыва хүреш оттурган. Африкан хөгжүмчү тыва содак, шудақты кеткеш, күш-шыдалын шенеп хүрешкен, ынчалза-даа тыва хүреш аргазына алзы каапкан. Ачыр-дачыр сегиржип алышкыннарның түңгөлинде **Андрей Хертек** шүүлген, **Ай-Демир Монгуш** үжүрлешкен.

Алды-Хүрээге организастаттыгандан национал идик-хөп, эдилел-херекселдер делгелге аалчыларга тыва культура-биле улам чоок таныжарына эптиг байдалдарны тургузуп турар. Тожунуң Тоора-Хемден келген Аида Комбунуң адыг-дыргаа, черлик-хаван, тооргу азыы база кеш, дүк немей даараан тыва национал хөптөрүн, Эвелина Байскланнун удуртканы «Хорагай» дааранылга төвүнүң тыва тон, берттерин аалчылар садып ап турган. Даштыкыдан келген аалчыларыныс улуг хемчээлдин

хөптөрүнге чагыларны база кириген.

Африкан хөгжүмчүлөр-биле журналистерниң кады тырттырышканының соонда, Культура болгаш националдар херектеринин талазы-биле яамының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Елена Кара-Сал-биле чугаалаштывыс. Ол «корабльден – баллче» дижири ышкаш, яамыга баштайгы ажыл хүнүн «Устүү-Хүрээ»-биле деңге эгелзэн. Турк, моол, англи, орус, тыва дылдарга чугаалаар. Новосибирскинин журнализи Д.Виноградовтуң Устүү-Хүрээниң хөвээр артып турар тудуунга хамаарышкан айттырынга Е.Кара-Сал харышлаан. Ол чүгле тудуг эвес, а төөгүнү катап тургузары-дыр, оң тудуунга 1998 чылды-биле безин эвээш дизе-ле, 3 млн. доллар үнерин, тудуг кылырынга кыска эвес үе негеттерин чугаалады.

ГРАН-ПРИ — «АЛАШТА»

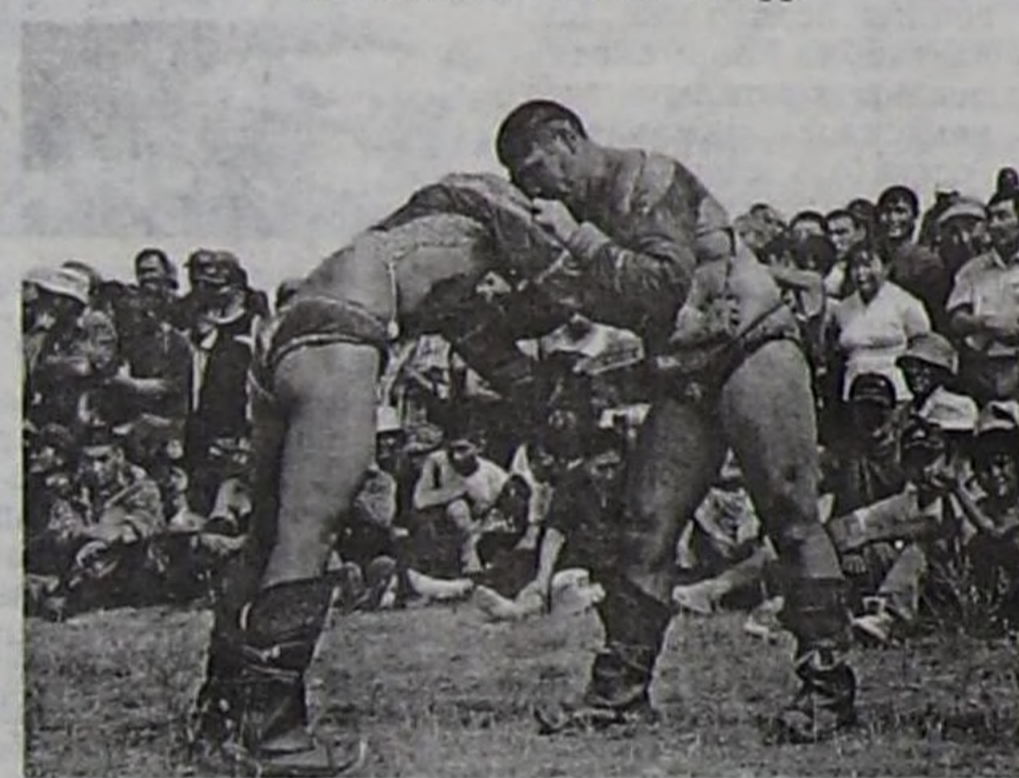
VI делегейниң дириг хөгжүм фестивалының түңгө концертинин соонда, жюри кежигүннери: национал оркестринин удурткучу Аяна Монгуш, Өвүр кожуунуң культура килдизинин даргазы Апполон Байкара, симфониктиг оркестринин дирижеру Вячеслав Ингижеков, «Россия джаз» ниитиленин төлээзи Юрий Моноградский, «Октай» ансамблинин удурткучу Надежда Пономарева, улустун хөмейжизи Конгароол Ондар база культура сайыдының бирги орадакчызы Альберт Хомушкун фестивалдың түңгөлдөрүн үндүргөн. Көрүкчүлөрнүн динмиттиг адыш часкаашкыннары-биле деңге дараазында тускай шаңналдарны тывыскаан. Бөлүктөрдөн «Аян» – эң-не эки рок бөлүк, джаз «Нью А» (Самара), аас чогаалына – «Октай», арт фольклорга – «Көшкүн хөгжүм» база авангард стилинге «Каски» (Финляндия)

«Хөлбөң шыктыг Чадаанага Хөгжүм салып ойнаксаар мен».

Тиилелгелиг «Алаш» бөлүү.

Эзир түрлүг шырай тырткан Экер-эрес мөгелер-дир.

«Аксым сал дээр чүтүрүктөр».

бөлүктөрү шыгарып, дипломнар-биле шаңнаткан. А эң-не эки дебют – Меңги Монгуш үрер хөгжүм күүседикчизи – Фред Адамс («Сан-Ра»), гитарист – Юлиус Хейккила (Финляндия), инструменталист – Аллен Маршалл («Сан-Ра»), аранжировщик – Валерий Ондар («Ойна»), клавишник – Андрей Руденко (Казань) база соктаар хөгжүмчү Лукмен Али («Сан-Ра») болган. Басгитарага Самардан Алексей Титенко кымга-даа аштырбаан, «Эне-Сай» бөлүү эң-не эки костюм дээш шаңнаткан. Даниядан

Кристина Бентс, Нини Бенг – «эң-не эки кыс үн» дээш шаңнаткан. А «эң-не эки эр үн» деп шаңналга Бады-Доржу Ондарны жюри шилзэн. «Устүү-Хүрээ» фестивалының дээди шаңналы – Гран-прини «Алаш» бөлүү (удурткучу – Коңгароол Ондар) чаалап ап, дипломнар болгаш музыкалыг төп-биле шаңнаткан.

Чыл келген тудум эки чаңчыл апар чыдар, чүгле чөөн-хемчикчилернин эвес, бүдүн Тыванын чоргааралы фестивалдың кол кижизи мынча хөй национал чоннарның төлээлерин чаңгыс черде доңаштырган салым-чаяанныг продюсер – Игорь Дүлүшке фестивалдың киржикчилери болгаш жюри кежигүннери чонун мурнундан өөрүп четтиришкенин сестерин чугаалаан. Андрей Чымба КТРК «Тываның» мурнундан Игорь Дүлүшке цифровой фотоаппаратты белекке берген.

IV «Устүү-Хүрээ» фестивалы ажылын дооскан. Ынчалза-даа оң тараан чечектери сеткилдерге частып, кижиниң кажандаа пөгүп ханмазы ынакшылды, өөрүшкүнү хайырлап чоруур.

Тайгана ОЧУР.

Кызыл – Чадаана – Устүү-Хүрээ. Валерий ИРГИТИН

АЧАМНЫҢ СУГЛУГ ШИЛИНИҢ СОО-БИЛЕ

Очерк

Билип алганым

Чыварлык хем Дагыр-Шеми бо-ла болгай. Ооң алыс үнгөн бажы чеди хемнерниң белдири, башкы таңды Ак-Хорум ол. Ак-Хорум тайгазының арты талакы сиртин дургаар ийи кезек черде дендии улуг хорумнар бар, орта чадаг кижии безин кылаштары дыка берге, шатаразының-ла. Дагыр-Шеми деп хем мээң ада-өгбелерим бурун шагдан бээр чурттап чораан чери, мээң хиним-биле тудуш, өскөн-баскан ынак чуртум чүве.

Аалывыс ынчан Дагыр-Шеминиң Доора-Даг баарында Теректиг-Кежиг аксында күзээ-виске күзеглеп чыткан. Сентябрь айның төңчүзү, соңгу-башкы тайгалар баштарында хар чагылапкан, эртен-кежээлерде туман тыртып, бораңнап турар, арай сооксумаар-даа апар чыдар.

Ачамны эпти дыңнаарымга, үргүлчү-ле буга казар, кур черлерге тараа тарыыр деп-ле чугаалаан оран, элдеп кижии боор. Өггө келген улуска-даа, кожа-кады өглерниң улузунга-даа даады-ла ону чугаалаан оран. Бир ынчап барганда ол черле хоржок, ол сорулгазын ыяп-ла чедип аар чаңныг кижии, ооң ындызын кады төрөөн дунмалары, эш-өөрү-даа пат билерлер. Бир-ле кежээ ачам мени эртен хоювусту кадарып хүнзе шүңме, оглум, мен Чыргакының даргазынга барып ужурашкаш келин дээрге, авам мени көгүдүп: "Мээң оглум шыдаар, кадарбайн канчаар" дээш бажым суйбап каан. Даартазында ачам эртежик Челер-Доруун бодунга, мекээ Чааш-Бораны эзерттеп бээрге, оларны кежигден суггарып эккелдим. Ачам аъттаныпкаш, Доора-Даг артын өрү Оваалыгының Башкы-Үзүү кайы сен дээш челип үне берди. Мен хоюмну база-ла ачамның углаан уунче кадарып үнүптүм.

Чыргакы сумузунуң даргазы Доктугу Допур-оолович Монгуш-биле ачам дыка найыралдыг, ажил-херекти дугуржуп, сүмележир аажок улус. Суму даргазы аалывыска бо-ла келир кижии чүве. Мээң ачамны Даржаа Сарыгович Кара-Сал дээр, а чоннуң адаан шола ады Бызан. Ол ус-дарган, уран-шевер кижии, ынчангаш ындыг шолога төлөптүг болган. Ыяштан, демирден кылбас чүвези чок, даараныр, шаанда Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде фронтуга белек кылдыр шанактарны чазааш, чорудуп турган кижии.

Суму даргазынга баргаш, келген ажил-херезин чугаалаан. Буганы кайың үндүрерин, ооң-биле кайы хире шөлдерни суггарарын тайылбырлаарга, дарга деткээн, харын мырыңай кожуун чагырыкчызынга дарый дамчыдарын хүлээнген. Ындыгла үр болбаанда аалывыска ийи аъттыг кижии келгеш, Даржаа Кара-Салдың өөн айтырды. Мен хереглээң аалы бо дээрзин чугаалааш, дүрген-не ачамга дыңнаттым. Олар шайлап олургаш, буга казар дугайында дугур-

жуп алдылар. Аалчылар буганың үнер дөзүн барып көөр дээш ачамны эдертип алгаш үнүптүлөр, мен эдериптим. Буганың үнер дөзүн, баар уг-шиин, хамык тарылга шөлдерин аъттанып алгаш кезип көргүлээңнер. Буга казар шеф ажилды дыка узатпайн, октябрь айның эгезинде кылыр деп дугуруштулар. Кожуун даргазы Доржулдай Омбуевич Монгуш шефтээш-кинни организаастарын, ону чонга чарлаарын, улусту дериг-херексел болгаш аш-чем-биле хандырап айтырыгны шиитпирлээрин суму даргазынга дагып кагды. Ачамга келген аъттарлык ийи кижии удуртукчулар болганын ынчан билдим.

Доора-Даг бугазы

1943 чылдың күзү. Октябрь ай үнүп-даа келген болза, күс аажок чылыг, харын-даа мырыңай ымыраа-сээк ужуп турар, черге ажилдаар улуска-ла таарымчалыг. Доора-Даг баарының бугазын казып үндүрер шефке эр-херезеңен чон чыгып келген. Буганың дөзүн үндүрер хем унунда чодур чоон дымтарлык, бора талдарлык ажык шөлге "кижи бажы кизирт, аът бажы козурт", оюн-баштак, каткы-хөг ол чоокка димиттелдир чаңгыланьп турган. Чер-чурттуң улуг назылыг өгбө ашактары аш-чемниң дээжизин оран-таңдызынче, долаан бурганынче чажып, чалбарып, саң салып, чаламаларын буга дөзүндө бора талдарга баглагылаан.

Ачам суглуг шилин салгаш чорупкан, бир кижии ооң соондан демир-хүүрек-биле демдектээң, а бир кижии шефчилерге казар черин улаштыр хемчээп чоруп берген. Хөй чон даш чок чымчак черге саадава-даа, улаштыр-улаштыр шуужуп-ла турар. Кожуун даргазы Доржулдай Монгуш, суму даргазы Доктугу Монгуш база шефчилер аразында, оларның хөй-аъдын, тура-соруун көдүрүп, кады ажилдап чоруп турганнар. Чыргакы, Хорум-Даг, Шеми сумуларында болгаш Чыргакы сумузунуң Хову-Аксынга, Дагыр-Шемиге, Көк-Талга, Мажалыкка, Чыраа-Бажынга турган бүгү арбанарындан чон дендии идепкейлиг ажилдаан. Суглуг шилдин баскан изи, буганың баар уу-даа угжок оранчок кедээр кырлаңнар, даглар бели-биле одуртуп чоруп берген.

"Хем суу мынча ырак даглар белинче кая үнер, бо ашактын моозу-даа херекчок чүве-дир" дидип турарлар-даа бар. Ажилды каапкаш дезиптер дээрге, улуг даргалар бар боорга, чамдык улус оортан арай сестип, ызыртынып турган. Буга кончуп берге даштыг, хаяларлык черлер Шанактыг-Өдектиң дужунда кырлаңны, Бора-Шатты, Даштыг-Овааны таварып эртер апарган. Шынап-ла, "диш шаккылаар"... Лом, кускун-хаай-биле хаяларны бускаш эртер. Аңаа барганда арай чалгаа, былдамыш кижилер ажилын кагаш, ам-на чоруй барганнар. Ол күзүн Даштыг-Овааны эрттир казыпкан. Чер-даа донган.

Тураскаал көжээ

Таптыг-ла аалывыстың күзээниң дужунда Доора-Дагның хемче кирген унунда буганың кедээ талазында улуг оруктун чанында калбак көжээ дашта "1943 чылдың 10 айның 8-тин хүнү" деп оюп бижип каан. Ачамның суглуг шилиниң соо-биле чорааш, арааттарның хол-биле казып үндүрген бугазының чылы ол чүве. Бо буганы Бызан бугазы дидип турду. Оон бээр ам 80 ажыг чылдар эрткен. Буганы 1990 чылдарга чедир ажыглап турду. Агаар-бойдустун байдалы өскерлип, чайын улуг кандаашкын болгулап турар апарганындан хемнер суу кызырлып эгелзэн, түннелинде арааттарның шаандагы сугтарылга системазы ам ажыглаттынмайн турар. Чыварлык чурт Дагыр-Шемимни өрү-куду чоктап-батканымда ачамның суглуг шили-биле шинчип үндүргени бо буганың унунда тураскаал көжээ даштын чанынга доктаагаш, Ак-Хорум тайгазынга, хемниң солагай талазында Улуг, Биче Эдердагларга, оң талазында Шанчыгының Оваалыгта чажымын чажып, чалбарып тейлээш, эртип чоруп чаңчылдыг мен. Чүге дээрге бо буганың бистерге ажык улуг болган.

Суглуг шил

Ону тургузарда калбаа 10 сантиметр, узуну 3 метр кургаг, чиик пөш, азы шиви манзаның ийи ужунга 80 сантиметр буттар кылгаш, манзаның дал ортузунга суглуг шилди быжыглап алыр. Буга үндүрерде бир демир-хүүректиг кижии суглуг шилдин ол манзаның будунуң баскан изин демдектээр, а буга казар улус ооң соондан казып кириптер олла.

Дараазында чылдың чазы

Ол ам 1944 чылдың чазы. Чазын черле ындыг, эртен-кежээ сооксумаар, когурумнап хадьп турар. Хар шагда-ла эрзэн, ажык черлер хүүрек экин ажык эрий берген. Хамык чон Даштыг-Оваа артынга аъттарлык чүгүрүп келгилзэн. Буганың Даштыг-Оваадан ыңай баар чери даш чок ак хову. Ачам-даа ам база-ла оон ыңай суглуг шилин салгаш чорупкан, буга казыкчылары ооң соондан шуужуп кирипкен. Аш-чемни суму даргазының даалганы-биле арбаннар даргалары организаастап турган, ол дугайында хомудал чок. Хөй кижии хөөрежип тургаш ажил кылырга, кандыг-даа ажилда берге чок. 3-4 хүн каскаш, буганы Шанчыг артында белдир одуртур чоруткаш, Улуг Талдыг-Чарык аксын эрттиргеш, Биче Талдыг-Чарык аксынче шала кудургайладыр Чыргакының Оораш-Хавакче казып кирипкен.

Буганың суун бадырганы

Чаа буганың суун бадырар черге улуг-бичии чон хөй чылган. Кожуун даргазы Доржулдай Монгуш, суму даргазы Доктугу Монгуш олар буганы суглуг шили-биле шинчип үндүрген Бызанга, ону казарында идепкей-

лиг ажилдаан бүгү эр, херезеңен арат чонга өөрүп четтиргенин илереткеш, суй белектерин тывыскалааш, байыр чедиргеннер. Улуг назылыг өгбелер аш-чем дээжизин тос дээр, долаан бурганынче, оран-таңдызынче чажып, чалбарып өргезэн. Бай Дагыр-Шеминиң хеминиң кылаң кара суун бугаже чала-радып бадырган. Чоннуң өөрүшкүзү-даа аажок, буганың унун куду баткан суг бичии-даа хөөл-бектелип тырылбас, а харын-даа шала саарыгладыр шапкын, дүргени аажок агып баткан.

Тарылга шөлдерин болгаш часкы суггат

Бо буганың суу-биле сугтарар кур черлер тараачын арааттары манап чыдар. Шанактыг-Өдек дужу, Бора-Шат ужу, Бедик-Хавактар кыры, Даштыг-Оваа бели, Бедик-Шат мурнунда калбак шөлдер, Шанчыг-Артының база Улуг, Биче Талдыг-Чарыктар аксында Оораш-Хавакка чедир шөлдер. Бүгү шөлдерни чонга үлөп берипкен. Суггат оочур езугаар үстүндө куду чоруп орган, буганың суу элбек, 2-3-даа сумуга үлежип алырынга четчир. Часкы сугтатты дүргени-

Хоочуннар — аравыста

биле организаастап чоруткан. Чамдык улус тарылга шөлдериниң хараганын сөккен, дажын аштаан, ажил хайнылшыкынныг. "Часкы хүн бүдүн чылды чөмгерер" деп чүве бар, ынчангаш часкы тарылганы саададып болбас. Баштай сугтарган улус ам черни андарып кирипкен. Чер чарарда аът андазыны дээр чаңгыс бистиг андазынны 2-3 аътка кошкаш андарар, чеже-даа калбак шөлдү саадава-даа андарып кааптар боор чүве. Чарган черни илииртээрде база-ла аът илиири-биле илииртээр, кур черниң ширии белең үлдүрерип чымчавас, ынчангаш ону доора-хээр чортуп тургаш, хоюдур илииртээр албан. Тарааны чажарда база хол-биле чажар. Урезин тарааны тонунуң мурнуку эдзэнге уруп алгаш бир холу-биле чажар мындыг-ла болгай. Сугтаттыг кур черге апрель айның 20 үезинде изиг удур чажып каан тараа каш-ла хонгаш үнүп келир.

Тарааның чайгы ажаалдазы үнүп келген тарааның чайгы ажаалдазы кол черни ээлеп турар. Тараа үнүп келгеш 3-4 кулак тыртып келгенде, ооң соонда-даа база суггарар. Аразында бок чашпанны, кырлыг-караны чулуп аштаар. Өске тараа аразында, чижээлээрге, кызыл-гас аразында арбай, сула, чинге-тараа үнүп келген турар болза, дораан чулуп кааптар. Чайгы суггат элбек дүжүт алырының магадылалы ол. Тарааны сугтаргаш, буга-сумунарның суг бадырган кулактарын дуглааш, унче чаяры албан.

Чайгы ажаалда

Өреге бүрүзүнүн тараазынын

үнүжү дендии чаагай болган. Чайын үргүлчү чазь база чагган, өл-шык эки болган. Комбайн, машина-техника бар эвес, тарааны хол кадыры-биле кезер. Ону тараа чулары дидир. Ону база шупту демнежип кылыр. Хөй хол кадырылыг кижилер шууштур турупкаш, сыпта турган тарааны кезип кириптерге, көөрге дендии чараш, күзүн чанарынга белеткенип, дээрде дистиндир ужуп чоруур өөр-өөр дуруялар-ла! Чулган тарааны улгаттыр-улгаттыр тавычалааш, шаңнарже тергелиг аъттар-биле сөөртүр. Шаңнарны тараа чоогунга белеткеп алыр. Кончуг чидиг бистиг демир-хүүрек-биле черни газартыр эшкеш, хараган ширбиил-биле чаза ширбип каапкаш, арыдыр суг-даа чажып алыр-ла.

Шаандагы тараачыннар күскү дүжүдүн ажаап дооспаанда черле аалынче чанмас, шаңнарда саваң аразында хонуп чыдар. Ол үеде аныктар шаңнар, тараа аразынга ырлажып, ойнап тура хонар, дыка-ла хөглүг, солун боор чүве. "Ойтулааш" ойнаары ол үеде арай хоруушкунга-даа турган болза, аныктарның тура-соруу бедик көдүрүшкүнгө турган. Олар чаа дүжүтке, бо бугага өөрүшкүзүн илередип, аңаа тураскаадып боттары ыры чогаадып алгаш, ырлажып-даа турарлар. Күш-ажылга-даа, дайын-даа шөлүңге ыры-шоор, омак-хөг кижиниң хөй-аъдын көдүрер болгай. Дүне аныктарның ынчаар ырлажып турганын дыңнаан тараажылар улам сорук кирип, каш дакпыр күженишкин-биле ажилдап турганнар.

Суглуг шилдин бугалары

Ачамның суглуг шилиниң бугалары чүгле Дагыр-Шемиде эвес, элзэн хөй черлерде бар. Дагыр-Шеминиң Өртең-Оваа, Доора-Даг, Оораш-Хавак, Чаңгыс-Чодураада, Өвүрнүң ыраккы Сагылда дээш, өске-даа черлерде бугалары бар. Ол үеде ачамны суглуг шили-биле Барлыкче, Ак-Довуракче-даа чалап алгаш чоруп турганын утпаан мен.

Кара-Сал Даржаа Сарыгович Тыва Арат Республика болгаш Автономнуг область-даа үезинде сугтарылга системазын ажыг-лалга кириер талазы-биле канчаар-даа аажок улуг күжениш-кинни үндүрген, төөгүлүг салышкынын кириген, күш-ажылдың маадыры-дыр. Ынчалза-даа ооң орден-медалы-даа чок артканы арай-ла хомуданчыг.

Суглуг шилдин бугалары 80 ажыг чылдар дургузунда бедик дүжүттү берип келди. Тываның Россияның составына каттышканындан бээр 60, Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганындан бээр 90 чыл байырларының күзүнүндө тараа-быдаа дүжүдү савазырап турар болзун деп йөрээл-биле очеригим доостум.

Кара-Сал ООЛАК,
күш-ажылдың хоочуну.

ЭЛЧИГЕННЕР ТЫВАГА БАЗА ӨЗҮП КӨВҮДЭЭР

Бүгү-делегейниң аңгы-аңгы чурттарында, шаг-төөгүдөн бээр аар чүк сөөртүрүнгө чүглө аът болгаш төвө малды хөй кезинде ажыглап чораан. Ынчалза-даа Ортаақы Азия, Африка, Моол, Кыдат, Израил дээш, делегейниң өске-даа чурттарының кол идегели — кончуг

Россияны элчиген азырап турар ажыл-агыйларынга Калмык Республика, Краснодар край, Оренбург, Ростов областары хамааржыр. Удавас Тывага база элчиген азырап турар ажыл-агыйлар немежи болур дээрзинг республиканың Көдээ ажыл-агый яамызы идегеп турар.

Тывада каш чүзүн мамаганын азырап, өстүрүп, чедишкенин ажылдап чоруур арат ажыл-агыйлары кайы көвей. Оларның бирээзинге Кызыл кожуунун Ээрбек суурда Алаш-оол Букулович Монгуштуң өг-

бүлезин хамаарыштырып болур. Ол бодунун өөнүн ишти Зоя Норбуевна-биле "Аржаан" арат ажыл-агыйын он чыл бурунгаар ажыдып алган. Бо үениң дургузунда олар ажы-төлүнүң дузазы-биле 1000 хире хой, өшкүнү, 80 сарлыкты, 80 баш инекти, 60 ажыг чылгыны өстүрүп, азырап алган. Алаш-оол Монгуш хөй сонуургалдыг, бурунгаар көрүштүг кижилерге хамааржыр. Ол каш чүзүн малынга немей элчиген өстүрүп, азыраар изиг күзөлдиг турган. Оон дугайында чоокта чаа Тывага кээп чораан

шыдамык, бодундан каш катап аар чүккү сөөртүп алгаш чоруй баар дириг амытан — элчиген турган. Эрте-техниканың депшилгелиг үези, XXI чүс чылда безин делегейниң 52 чурттарында 427 фермада черлик болгаш азырал элчигеннерни түдүп турар.

Россияның көдээ ажыл-агый сайыды Алексей Гордеев-биле ужуражылга үезинде база чугаалаан. Чедишкенин ажылдап чоруур арат кижиниң изиг күзелин Россияның көдээ ажыл-агый сайыды деткээн. Июль айның эгезинде Оренбург областың "Булек-Аулы" арат ажыл-агыйындан эр, кыс ийи элчигени саткаш, чорудуп берген. Ынчангаш Кызыл кожуунун "Аржаан" арат ажыл-агыйынга каш чыл болза, элчигеннерниң баш саны база өзүп көвүдээр дээрзинге идегээр апар.

Мерген ОНДАР.

ТҮҢНЕП КӨРГЕШ...

Июль 6-да РФ-тиң Тыва Республикада наркотиктиг болгаш психотроптук бүдүмелдерниң хоойлуга удур саарылгазын хынаар эргелели 2003 чылдың июль 1-ден 2004 чылдың июль 1-ге

Аңаа Сибирь округунун наркотиктер контрольдаар федералдыг албан черинин начальниги А.П. Ведерников, ТР-де Федералдыг инспектор Т.Д. Монгуш, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы В.О. Тарыма, ТР-ниң Прокуратуразының хайгаарал килдинин начальниги Г.А. Тагиров, ТР-де Федералдыг айыыл чок чорук эргелелиниң начальниги В.М.Марченко, ТР-ниң ИХЯ-ның организастыг кем-херек үүлгедишкени-биле демисежир эргелелиниң начальнигинин оралакчызы С.Ш. Доспан, ТР-ниң Каайлы албан черинин корум-чурум талазы-биле начальнигинин оралакчызы Е.М. Анжиганов база ТР-ниң наркотиктер саарылгазын хынаар эргелелиниң начальнигинин хүлээлгелерин күүседип турар Г.В. Лобанов олар киришкен.

Эргелел бир чыл дургузунда хоойлуга удур саарылгадан 182 кг наркотикти, оларның иштин-

ден 2 кг опийни, 180, 9 кг черлик конопляны хавырган. 2003 чылдың ийги чартык чылында 25 кг 302 грамм наркотикти, а 2004 чылдың бирги чартыгында 157 кг 544 граммны хавырган.

Эргелелиниң бодунун болгаш өске-даа корум-чурум камгалаар органнары-биле чоруткан оперативтиг истелге ажылдарының түннелинде 2003 чылда — 55, 2004 чылда — 45 кем-херек үүлгедишкени тодараттыңан. Оларның 92-зинге хамаарыштыр кеземче херектерин оттурган, 14 кижиге судаткан.

Оон аңгыда наркотиктиг болгаш психотроптук бүдүмелдерни хоойлу езугаар садып турар 54 албан черлеринин болгаш организацияларның хыналдазын чоруткан, чүгле Мөңгүн-Тайга кожуунда болгаш Кунгуртуг суурда ийи объект хынаттынмаан болуп турар. Ук ажылдарның түннелинде 4 кем-херек

үүлгедишкени тодараттыңан, оларга хамаарыштыр база кеземче херектерин оттурган.

Эргелелиниң ажылдакчылары профилактика ажылыңче улуг күчээнгейни салып турар. Олар аңгы-аңгы ведомстволарның болгаш яамаларның төлээлери-биле харылзажып, республиканың наркологтук диспансери-биле, ТР-ниң Күш-культура, спорт болгаш аныктар херектеринин талазы-биле яамы-биле база СПИД-төп-биле дугуржулгаларны кылган. Оон-биле чергелештир наркотиктерге удур янзы-бүрү акцияларны чоруткан.

Ук хуралга "Эргелел эки түннелдерлиг ажылдап турар, ынчалза-даа наркотиктиг болгаш психотроптук бүдүмелдерниң хоойлуга удур саарылгазын хынаар талазы-биле ажылдарны ам-даа күштелдирери негеттинип турар" деп түннээн.

Алина УДУМБАРА.

Эргелелде

КАЖАН КАТТААР БИС?

Россияны Бойдус курлавырлар яамызының Тыва Республика талазы-биле бойдус курлавырлар болгаш долгандыр хүрээлели камгалаар эргелелиниң арга-арыг албаны Тыва Республиканың чурттакчыларынга болгаш аалчыларынга черлик чимистерни, кат аймаан болгаш пеш тооруун чыырының база белеткээринин чөпшээрээн хуусааларын дыңнадып тур. Бойдус байлаан чыырының хуусаалары мындыг:

1. Кызыл-кат — июль 20-ден эгелеп;
2. Жимолость — июль 20-ден;
3. Клубника, честек-кат, малина (черлик) — июль 20-ден;

4. Инек-караа — август 10-дан;
5. Көк-кат (голубика) — август 10-дан;
6. Черника — август 10-дан;
7. Костяника — август 10-дан;
8. Чодураа — август 20-ден;
9. Ыт-кады (шиповник) — август 25-тен;
10. Брусника — август 25-тен;
11. Пеш тооруу — сентябрь 5-тен;
12. Чыжыргана (черлик) — сентябрь 10-дан.

Кат-чимис, тоорук, өске-даа үнүштер чыып, арга-арыг баар кижилер арга-арыг органнарынга ыяп-ла бүрүткедир болгаш лесхоз, лесничество черлеринден чөпшээрел билеттерни алыр.

Эрзин кожуун чагыргазы, Төлээлекчилерниң кожуун хуралы Төлээлекчилерниң кожуун хуралының инспектор-контролеру Чечек Чүлдүмовна Дүгерге оон өөнүң ээзи

Борбак-оол Кыргызович ДҮГЕРНИҢ

элекке мөчээни-биле ханы кажыдалды илередип тур.

ЭР ХЕЙ, АЯС!

Июль 1-4 хүнеринде Болгарияның Варна хоорайында аныктар аразынга хостуг хүрешке Европа чемпионаты болуп эрткен. Аңаа Россияның чыынды команданың кежигүнү, Чадаананың спорт школазының доозукчузу Аяс Делгер-оол Европаның чемпиону деп бектик атты чаалап алган. Ынчангаш Аяска спорттун олимпийски хевиринге Европа чемпиону база болуп эрткен чемпионаттың "Эң чараш аргалыг хүрешкен мөгези" деп атка төлептиг болганы-биле ам-даа чаа чедишкенин күзөвишаан, Аястың тренерлеринге болгаш деткиччилерге: Александр Төмүр-Мадырович Сатка, Мерген Чилин-оолович Кууларга, Валерий Базырович Монгушка байыр чедирип тур бис.

Чөөн-Хемчик кожуунун хүреш федерациязы.

ЧАҢГЫСКЛАССЧЫЛАРЫВЫСКА

Уе бисти манаар эвес, Ужен чылды үзе санааш, Үүле-салым кужу болуп хуула берди.

Эртер орук айтып сургаан, Энерелдиг башкыларым, "Экивеңер, эртиңер!" деп чолукшужар, Эртем-билиг эзенгизин алгап-йөрээн Эргим, чараш школавыс уттундурбас.

Энерелдиг ада-ие чаяп каннаан, Эртенги хүн хаязы дег эглип келбес чаш-ла назын, Эзир куштун шүүргедии бооп, Ээргийштелип дээрже үндү.

Кастыктарда хыраа дүжүп, Карактарның шоо кошкап, Башкы диштер шаарарза-даа, Кылган ишти, четкен черни База катап душчуп келгеш, түннээлиңер.

АЖЫК ЧАР

Улуг шыктыг Улаан Бураның Ийме ортумаак школазының бирги клазынга 1964 чылда бактаап киргеш, 1974 чылда ортумаак билигнің быжыг бадылгергейин алганнарга...

Базарга-ла шык, эдерге-ле хек, эрзэн-шокар Адар-Төшке аржааннап дыштаныры-биле бо айның (июль 16-нын) хүнүнде дал дүште келиринери манап тур бис. Келирлерге кол сүмелер:

1. Бадылгалыг эжин бараалгадып эккээр.
2. Аржааннааш челбине бербези-биле келирлерге кол сүмелер: бодуга түүлөй кадыг, чымчак оттуг суглуг болур. Эмчилерниң негелдези.
3. Уе деп өл-шыкка алыспазы-биле дериг-херекселдиг келир.
4. Күш чидирбези-биле ийи хүннүң долу хүнезинин хаптаныр. Төрзэн школавыс эстип төнген-даа болза, оон чараш хериминиң бир азыында интернатта өөренип турар ажы-төлге ачыдуза чедирери-биле чаңгыс-классчы кижиге бүрүзү сөңгүг болур — адакчы хемчээли бир муң рубль. Өске чамдык чаңгыс-классчыларны көөрге, сөң кылырындан дадагалзааш, кандыг-даа чылдагаан тып алырлар бар. Артында: "Мен ол класска чаң-

гыс улдуң өөрөнгөн мен" суг деп агартынып олурарын дыңнаарга, чаржынчыг-ла, акшазын бээр кижиге болуп, баар кижиге болуп артисчирги рольдарны ойнаарлар-даа тургулаар. Ыракка ыянчыг, чоокка чованчыг болбас, оон байы-даа бербес, чадарай-даа бербес. Бистиң аравыста ыңдыг чаржынчыглар чок.

Онза тускай чалаашкын-биле дараазында хүндүлүг эшөөрнү дыштанып келирин чаладывыс: Кызыл хоорай чагыргазының оралакчы даргазы Сергей Конзай-оолович Ондарны, Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттары: Самойлов Хилик-оолович Монгуш, Виталий Монгушович Бартына-Сады, Хамааты Тас-Энирович Монгуш (хоочун башкы), Чечекмаа Хуураковна Ховалыг (хоочун башкы), Вероника Дагбаевна Сат, Владимир Бегзиевич Сат, Иймениң девискээринде бо үеде удуртукчу дунмаларывыс: Алдын-оол Дарын-оолович Тюлюк — Чаа-Хөл кожуунун чагыргазының даргазы, Дадар-оол Кертик-Каравич Сат — хоочун чолаачы. **Классчың даргазы Екатерина Базыр-ооловна Ондар.**

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Биске таварышкан берге хүнерде бүгү школаның деткимчезин көргүзүп, бистиң оглуvs Роман Мандан-оолович ЭРЕНЧИНИ сөөлгү орукче үдешкен Улуг-Хем кожуундан Николай Комбуевич Доспаның өг-бүлезинге, чолаачызынга, Өвүр кожуундан кудавыска, Ак-Тал ортумаак школазының директору Анна Шулуйевна Чымыжыкка, Ак-Тал школазының башкылар коллективинге, оглуvs-тун Кызылда дунмаларының өг-бүлелеринге, Кызыл хоорайда эштеринин өг-бүлелеринге, Чеди-Хөл кожуунун Хову-Аксының төрелдеривиске оглуvs-ту орнуштуканындан бээр 2 ай ажа-даа берген болза, четтиргенивисти илередип черге чедир мөгөйдивис.

Ада-иезинден, дунмаларындан, уругларындан, оглуvsндан, өөнүн иштинден.

Кызыл хоорайның № 9 школазын 1992 чылда доосканының дугайында Саяна Васильевна САЙНИТИҢ адынга тывысканы А сериялыг, 355630 дугаарлыг аттестаттың чыткенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОНАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИДИСТЕР: нийеттел-политиктиг кидис — 1-18-10, культура, өөрелиге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр кидистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделеда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8969. Чагыг 87.

АГАР САНЬВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчылдыг болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаақы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информатсия күркөмтединин типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинин-Кравченко, 1). Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүштейн барып болур. Айгыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дырныдыгылары дээш авторлар боттары харылаар.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.